

عوامل خیانت برخی کارگزاران در حکومت اسلامی با محوریت نهج البلاغه

الهام جوان بخت^۱

چکیده

نظام اداری هر جامعه، بازوی اجرایی نظام سیاسی محسوب می شود؛ پرداختن به عواملی که موجب بازدارندگی از فساد در سطوح مختلف نظام اداری می گردد، می تواند کمک بسزایی به نظام سیاسی داشته باشند و با مراجعه به سیره واقوال علی (علیه السلام) می توان گفت: ایشان برای اصلاح ساختار اداری و حکومت و جلوگیری از فساد عوامل را مورد اهتمام قرار داده اند عبارتند از عوامل رفتاری، عوامل سازمانی، عوامل فرهنگی، عوامل سیاسی، عوامل اقتصادی. این مهم اهمیت نقش کارگزاران کشور در پیروی ها و شکست ها، سازندگی و ویرانگری ها، در نهایت رشد و تکامل کشور را بخوبی نشان می دهد. برای تحقق این امر مهم که همان انتخاب افراد اصلح از همه ابعاد برای حکمرانی می باشد، بایستی معیارهای در این خصوص تعیین، تا مدیران و کارگزاران بر اساس آن گزینش و مورد سنجش و ارزیابی قرار گیرند. با بررسی حکومت در طول تاریخ، تنها مرجع معتبر در این مورد، حکومت علوی که یکی از دوران طلایی و قابلیت الگو برداری در تازیخ حکمرانیدر جوامع انسانی می باشد که بهترین الگو برای این تحقق به منظور شناسایی شاخص لازم برای انتخاب کارگزاران در جامعه اسلامی باشد از این رو در این پژوهش، با مطالعه نامه، خطبه ها و حکمت های آن حضرت در نهج البلاغه بر اساس روش کتابخانه ای در جمع آوری اطلاعات و با استفاده از روش توصیفی و تحلیل، مورد بررسی قرار گرفت بنابراین عزل و نصب حکومتی حضرت بر مبنای و معیار خاص بوده و ملاک اصلی برای نصب، شایستگی همه جانبه و ملاک اصلی برای عزل، عبور از خط قرمز اخلاقی و اقتصادی بود.

کلید واژه ها: خیانت، کارگزاران، حکومت، مدیریت، نهج البلاغه

^۱ - طلبه سطح دو، مدرسه علمیه الزهرا سلام الله علیها

مقدمه

امروزه خیانت کارگزاران به یک معضل فرهنگی اجتماعی تبدیل شده است به ویژه در کشورهای در حال توسعه مهمترین عوامل در سر راه پیشرفت جامعه، مطرح شده است که صدمات جبران ناپذیری را بر روی سرعت حرکت چرخ و توسعه جوامع وارد نموده است یکی از مهم ترین ارکان سیاسی واجتماعی حکومت، کارگزاران هستند که به دلیل جایگاه و نقش ویژه ای که در حکومت دارند، به همان اندازه در معرض آسیب های اخلاقی بیشتری قرار دارند. از این رو، شناسایی این آسیب ها عوامل مؤثر در ایجاد آن ها و راهکارهای پیشگیری و مقابله با آن از مسائل حائز اهمیت در اندیشه های سیاسی معاصر است. بدون شک، آسیب پذیری کارگزاران ضمن این که تأثیرات منفی بر عملکرد آن ها دارد؛ موجب تباهی و انحرافات حکومت نیز می شوند. قرار گرفتن در مناصب حکومتی و در پی آن، امکانات و اختیارات فرصت ها و توانایی هایی که بواسطه انتصاب در بخشی از حکومت، در اختیار ایشان قرار می گیرد؛ حاکمان و کارگزاران را در معرض انواع آفت ها و آسیب های فراوانی قرار می دهد. و عوامل پیدایش و راههای درمان آنها براساس رفتار و سیمای حکومتی امیر المومنین (علیه السلام) به عنوان الگو و نمونه مورد بررسی قرار گرفته است.

اینکه کارگزاران هر حکومتی در معرض خطرند، به صورت اجمالی، مورد تأیید و امری قابل قبول است؛ اما سوالات این پژوهش از این قرار است؛ مهم ترین خیانت اخلاقی کارگزاران حکومت دینی از نگاه امام علی (علیه السلام) در نهج البلاغه کدام است؟ عوامل پیدایش این خیانت در کارگزاران حکومت دینی، از دیدگاه نهج البلاغه چیست؟ این آسیب اخلاقی چه پیامدهای ناگواری دارد؟ این پژوهش، با عنایت به تعلیم امام علی (علیه السلام) در نهج البلاغه، نشان می دهد که مهمترین خیانت اخلاقی حکومت دینی، عبارت از تکبر، دنیا دوستی، خشونت و ستمگری. مهم ترین عوامل مؤثر در ایجاد این خیانت شامل شخصیت، جهل، هوای نفسانی و قدرت زدگی حکومت دینی، بر اساس آموزه های حکومتی امام علی (علیه السلام) عبارت از: استبداد رأی خشم و نارضایتی مردم، سازش کاری، ریاست طلبی، انحراف از حق مداری، ذلت و خواری و هلاکت. مهم ترین راه های پیشگیری و مقابله با آسیب های اخلاقی کارگزاران شامل سفارش حاکمان و مدیران ارشد به تواضع و فروتنی، زهد گرایی خوش رفتاری و عدالت گرایی، التزام به واجبات دینی و برخورد قاطع مسؤولان با تند خویان است در پژوهش حاضر مورد تحلیل و بررسی بیشتر قرار می گیرد.

اهمیت تبیین صفات و خصوصیات مدیران از دیدگاه حضرت علی (علیه السلام) را می توان به این صورت توضیح داد که در اندیشه حضرت علی (علیه السلام) هیچ خطری برای جامعه اسلامی، همچون خطر بر سر کار آمدن افراد فاقد اهلیتی کم صلاحیت نیست. اگر حساسیت مردم نسبت به صفات و شروط لازم برای زمامداری کاسته شود یا بی رنگ گردد، آنگاه هر بی صلاحیت و فاقد اهلیت می تواند در رده های مدیریتی قرار گیرد و تباهی ها به بار می آورد تاکنون موضوع (خیات کارگزاران از دیدگاه نهج البلاغه)، در یک پژوهش مستقل مورد تحقیق و بررسی قرار نگرفته است تا مشخص شود هر یک از کارگزاران حکومت دینی در بخش های مختلف حاکمیت، از چه آسیب ها و خطرات اخلاقی باید بپرهیزد و با چه عوامل تهدید کننده مواجه است. از این رو، این مسائل، ضرورت تحقیق در این باره را توجیه می کند.

با توجه به اینکه هدف پژوهش حاضر، شاخص های انتخاب کارگزاران در جامعه اسلامی از منظر امام علی (علیه السلام)، بنابراین می توان بیان کرد که این پژوهش از نظر هدف، کاربردی و برحسب نحوه گردآوری داده ها از نوع توصیف و از نوع کیفی می باشد. برای گردآوری اطلاعات در این پژوهش از روش کتابخانه ای استفاده گردیده و ابزار فیش برای ثبت داده ها و اطلاعات مورد نیاز استفاده شده است.

در آثار معاصر، در کتاب مختلفی به موضوع حکومت اسلامی و بایسته های اخلاقی کارگزاران پرداخته شده است؛ از جمله کتاب های با عنوان حکومت حکمت، مصطفی دلشاد تهرانی، و کتاب های به عنوان سیمای کارگزاران که از جمله آن می توان ((سیمای کارگزاران علی بن ابی طالب امیر المومنین (علیه السلام))) آقای علی اکبر ذاکری (۱۳۷۸) اشاره نمود که شرحی مبسوطی از کارگزاران حضرت (علیه السلام) در ولایت مختلف را آورده است. کتابهای با رویکرد ایجابی نسبت به اصول و ارزش های حکومت اسلامی در زمینه سیاسی، فرهنگی، اقتصادی و نظامی و غیره بررسی این آثار، نشان می دهد که در برخی از این آثار، تنها بایسته های اخلاقی کارگزاران حکومت مورد توجه قرار گرفته است و در برخی دیگر به منابع اصیل روایی رجوع نشده است و در برخی هم عوامل آسب زا و راهکار های مقابله با آسیب ها مغفول مانده است.

۱- مفهوم شناسی

۱-۱- مدیریت

مدیریت در لغت مصدر جعلی است که از ریشه (دور) گرفته شده و بر اساس قواعد صرفی واو ما قبل مفتوح قلب به الف می شود و به صورت دار در می آید؛ که به معنای منزل، محل رفت و آمد است. و شکل متعدی این کلمه دار است به معنای به حرکت در آمدن و گردانیدن است بنابراین مدیریکه اسم فاعل است به معنای، به گردش و چرخش در آورده می باشد^۱

مدیریت عبارت است از فرایند برنامه ریزی، سازماندهی، هدایت، نظارت بر کار نیروی یک سازمان و کاربرد همه منابع دسترس است برای رسیدن به اهداف تعیین شده سازمان^۲ با بهره گیری از تعاریفی که وجود دارد، تعریف جامع از مدیریت را می توان این گونه ارائه داد: دانش و هنر به کارگیری موثر و کارآمد منابع مادی انسانی در برنامه ریزی، سازماندهی، بسیج، امکانات، هدایت و کنترل برای دستیابی به اهداف سازمان به شیوه مطلوب^۳

۱-۲- کارگزاران

نگارگزارنده، انجام دهنده کار، عامل و مامور حکومت، کسی که به آسانی، جلدی، و نیکی کارها را انجام می دهد، در عهد قاجار می گفتند مامورین و کارگزاران نهان مهمان خارجه^۴

به تعبیر کلی تمامی کسانی که در اداره های دولتی و حکومتی کار می کنند که به نوعی برگزیدگان این نهادها هستند را شامل می شود. کارگزاران یا عمال، اصطلاحی رایج در فرهنگ حکومتی و عامل گفته اند کسی که امور شخص را در مال، ملک و کار او به عهده گیرد و متولی آن باشد واز الگوی حکمرانی مردم محور اسلامی بر فضای مجازی همین رو به مسئول دریافت زکات، عامل گویند. بنابراین، کارگزار یعنی مباشر و مسئولی که از طرف شخصی برای اموال و دیگر امور وی برگزیده می شود کارگزار افراد می گمارد، کشاورزان را بازخواست می کند و امور مالی را برعهده می گیرد. کارگزاران نماینده حاکم اسلامی که مسئولیت را از طرف وی در امور اجتماعی، سیاسی نظامی عهده دار می شود؛ کارگزار نماینده حاکم اسلامی است که مسئولیت را از طرف وی در

^۱ - ابن منظور، غرر الحکم و درر الکلم، ج ۴ ص ۲۹۵

^۲ - جمشیدی، الموت، ص ۸

^۳ - دهخدا، لغت نامه دهخدا، ج ۱، ذیل واژه

^۴ - معین، لغت نامه معین، ص ۲۸۱۴

^۵ - ذاکری، سیمای کارگران علی بن ابی طالب، ص ۲۵

امور اجتماعی سیاسی و نظامی عهده دار می شود؛ از این رو باید امین حاکم اسلامی و مورد اطمینان وی باشد. واژه کارگزار را می توان مترداف کارمند دولت دانست که از سوی مسئولان حکومت یا نمایندگان آنان برگزیده می شود و استانداران، فرمانداران، گردآوران زکات و مالیات و نیز دیگر افرادی را که حاکم تعیین می کند، در برمی گیرد^۱

۳-۱- خیانت

دارای معانی چند چون ((پیمان شکنی)) و ((تغیر حال از نرمینه شدت)) و ضد ((امانه)) دانسته اند^۲ خیانت به عنوان یک پدیده همه گیری در کشور های مختلف به اشکال و درجات مختلف وجود دارد، مناسبات عاطفی شخصی گرفته تا خیانت به سازمان های سیاسی و دولت و ملت را شامل می گردد، و به کسی که عمل خیانت را انجام می دهد، ((خائن)) اطلاق می گردد؛ یعنی کسی که اصول را آگاهانه نقض می کند و تعهد های اساسی زیر پا می گذارد

از دید جامعه شناسی تاریخی، زمانی که ساده ترین تشکیلات اجتماعی، مانند قبیله بوجود آمد به طور طبیعی این فرض وجود داشت که گروهی عهد دار اداره زندگی جمعی شوند و بر اساس قدرای که کسب می کنند آمر و مدیر دیگران باشند و کسانی را که در جهت تزلزل قدرت آنان بر می آیند مجازات نمایند.

پس از دوران ابتدایی، به تدریج بر اثر تکامل بنیادهای اجتماعی، دولت و قدرت حاکمه شکل گرفت. دولت ها برای رعایای خویش حقوقی را وضع کردند مردم موظف به رعایت وفاداری هستند در حقیقت، تمدن همان نظم اجتماعی است که خلاقیت و ابداع در سایه آن امکان پذیر است و در مقابل، نا امنی و هرج و مرج، موجب نابودی تمام مظاهر است زندگی انسانی است که جامعه را به سوی نابودی سوق می دهد زیر پا گذاشتن حقی اساسی که یک کشور و دولت به عهده شهروندان خود دارد. به عبارت دیگر خیانت عبارت از سوءاستفاده از اعتماد اشخاص یا یک گروه و انجام عملی که آنها را از لحاظ مادی و معنوی متضرر سازد^۳

^۱- اخی، شاخص های انتخاب کارگزاران در جامعه اسلامی از منظر امام علی

^۲- فراهیدی، العین، ج ۴، ص ۳۰۸

^۳- شهیدی فر، عوامل خیانت مردم به حاکمان اسلامی از دیدگاه امام علی (ع) در نهج البلاغه

پس از خوی گرفتن نسبت به آن تعصب می ورزد و به عنوان عضوی لاینفک امرام، شخصیت و داشته های خود تلقی می کند و به آن می بالد. این خصوصیات در صورتی که پادزهری به عنوان پوچی دنیای زمینی و پایداری دنیای آخرت درمان نگردد، زهری کشنده مهلک خواهد گردید که آرام در پوست و گوشت و استخوان اثر خواهد نمود و فرد راجهالت نادانی به سرای نیستی می کشاند. مدیران و کارگزاران حکومتی به سبب علقه های شدیدی که به جایگاه خود پیدا می کند، به منظور از نفوذ رقیبان داخلی و بیرونی در مراتب و مراحل حوزه مدیریتی خود حفاظت های امنیتی ایجاد نموده تا دیگران از دسترسی به آنچه در سازمان اتفاق می افتد، محروم گردند. در این رهگذر تمامی عوامل انسانی، تجهیزات و سرمایه های سازمان را به خدمت خود در می آورد و هر اتفاق و خطایی را که در سازمان رخ می دهد، در جهت تقویت جایگاه خود نادیده می گیرد و عوامل آن را را وامدار خویش و تحت تسلط خود در می آورد. انحصار طلبی ظلم و ستمی است که از طریق استعمار و تجاوز به حقوق دیگران ظاهر شده است و تکامل و بالندگی افراد را سرکوب و اجازه بروز و طرح به آنان نمی دهند همواره زبردستان و مدیرانی میانی، بی اختیار و فقط عامل اجرای دستورات مدیر هستند و هرگاه ایده ای را مطرح نمایند، باید به مدیریت عرضه کرد تا مدیر انحصارگر با نام و پشتیبانی فکر خود، آن را ارائه نمایند^۱

۳-۵- توجه دادن به حرمت رشوه

یکی از مصداق های در آمد نامشروع، بهره مندی است که از رشوه نصیب افراد می شود. رشوه یکی از گناهان کبیره است که سبب پیدایش مفاسد اجتماعی متعددی چون حذف عدالت، یاس و ناامیدی ضعیفان، جرئت و جسارت توانمندان، فساد و تباهی حاکمان و قضات، و از بین رفتن اعتماد عمومی می شود؛ زیرا قانون و عدالت برای تأمین حقوق همه اقشار جامعه، از قوی وضعیف به وجود آمده اند اما افراد و گروه های قوی به دلیل توانایی، به حمایت قانون نیازمندند؛ اما در صورت وجود رشوه قانون تأمین خواست های ضعیفان جامعه نا توان می شود؛ زیرا گروه های قوی قدرت دارند که از هر وسیله ای، از جمله رشوه، برای رسیدن منافع خود استفاده کند در این صورت وجود قوانین معنای جز توجیه و ادامه ظلم قدرتمندان بر ضعیفان نخواهد داشت و از قانون و عدالت، جز نامی باقی نخواهد ماند. این کار در آیه ۱۸۸ بقره امری نامشروع و زشت معرفی شده است. در این آیه، خداوند از هرگونه اکل مال به باطل نهی فرموده است. بر اساس ای آیه هرگونه تصرف ناحق در اموال دیگران مشمول نهی

^۱ خلعتبری، آفات مدیریت از منظر قرآن و نهج البلاغه، ص ۳۶۹

الهی است. به عبارت دیگر، هر معامله که هدف صحیح و حلال، پایه و اساس عقلایی نداشته باشد از مصداق روشن چنین معامله، گرفتن رشوه که جمله بعدی آیه آن را ممنوع کرده است^۱

^۱ رحیمی، نهادهای سازی وجدان کاری با رویکرد اسلامی، ص ۲۵۹

نتیجه گیری

خیانت کارگزاران، پدیده ای است که در دنیای امروز به ویژه در کشورهای در حال توسعه، به عنوان یکی از مهم ترین عوامل در سر راه پیشرفت جامعه، مطرح شده است و این پدیده صدمات جبران ناپذیر را بر توسعه جامعه تحمیل کرده است از گذشته های دور با وجود برنامه های اصلاحات اداری و قوانین که مبارزه با خیانت یا تعدیل آن وضع شده است مسئله فساد اداری حل نگردیده است. بدون تردید علت آن کمبود قوانین نیست. خیانت کارگزاران می توان به نتایج ذیل دست یافت؛ در نهج البلاغه سرشار از بهترین شیوه ها و روش های پیشرفته اخلاقی و رفتاری است. به طوری که از جامعه فقیر و ناتوان توانست جامعه نوین و متعالی بسازد. یکی از عوامل مهم در سازندگی و پیشرفت یک جامعه بشری نحوه عملکرد و رفتار صحیح کارگزاران آن جامعه می باشد و جامعه به سوی رشد، تکامل و پیشرفت خواهد رفت که کارگزاران دلسوز و وفادار به جامعه و اسلام را تربیت کند همچنین رعایت حریم رفتاری از سوی کارگزاران که لازمه اداره امور یک جامعه بوده و برای جلوگیری از تشنج، هرج و مرج در یک کشور ضروری است باید متذکر شد که رفتار غیر اسلامی سراسر آفت و دردسر خواهد بود و رفتار کارگزاران اسلامی چنانچه بر پایه و اساس موازین شرعی اسلام باشد عاری از آفت است و اگر از این اصول عدول کند دچار آفت و انقراض می شود. و در پایان امام علی (علیه السلام) که رفتارهای سوء کارگزاران را متذکر می شوند راه علاج و راه رمان آن را از طریق به کارگیری رفتار صحیح را تمام جهات معین و مشخص می کنند و علل و عوامل سقوط یک جامعه را در جاهای مختلف و شرایط گوناگون بیان می نماید لذا کسی که اعتقاد به اسلام ندارد و تعهدی نسبت به احکام آن نشان نمی دهند، نمی توانند مجری قوانین اسلام و احکام آن در جامعه دینی باشد. برای جلوگیری از فساد در حکومت و نظام اداری راهکارهای ارائه دادند ۱- عوامل روانی و رفتاری: راهکارهای تقویت ایمان و باورهای دینی؛ حق محوری و ۲- عوامل سازمان: راهکارهای گزینش کارگزاران صالح و توانا؛ برکناری کارگزاران فاسد؛ ۳- قاطعیت توأم با مدارا ۴- انضباط اداری و ایجاد تشکیلاتی برای نظارت عملکرد کارگزاران و در عوامل فرهنگی و اجتماعی سیاسی؛ راه کار قانون گرایی و عدم تبعض در برخورد با فاسد ۵- شفافیت گرایی و در عوامل اقتصادی، راهکار اصلاح نظام اداری و مالیاتی؛ تأمین نیاز های اقتصادی. عزل و نصب های حکومتی حضرت بر مبنای ضوابط و معیارهای خاص بود و ملاک اصلی برای نصب، شایستگی همه جانبه و ملاک اصلی برای عزل عبور از خطوط قزمز اخلاقی و اقتصادی بود. آنچه از تاریخ حکومت پنج ساله امیر المومنان (علیه السلام) به دست می آید گویای آن است که امام متقیان علی (علیه السلام) از معدود رهبرانی با جدیت و سرعت، به تحلیل آن ها می پرداخت و پس از اطمینان از صحت و سقم قضایا بی درنگ نتیجه گیری می کرد و اقدام می نمود.

منابع و مأخذ

*قرآن

*نهج البلاغه

- ۱- ابوالحسنی، محمد، **مبارزه با فساد اداری در جمهوری اسلامی ایران**، تهران: سمت، ۱۳۹۳؛
- ۲- اخی، محمد رضا، **شاخص های انتخاب کارگزاران در جامعه اسلامی از منظر امام علی**، قم: صدرا، بی تا؛
- ۳- تمیمی آمدی، عبدالواحد بن محمد، **غررالحکوم و درالحکم**، تحقیق: ابراهید، محمد ابوالفضل، قم: مکتب آیه الله مرعشی النجفی، ۱۴۱۰ق؛
- ۴- جمشیدی، بهروز، **لغت نامه الموت**، قم: صدرا، بی تا؛ ۱۴۰۲ق؛
- ۵- حبیبی، نادر، **فساد اداری**، تهران: سمت، ۱۳۷۵؛
- ۶- حسنی، محمد، **کنکاش پیرامون فساد از منظر فقه**، تهران: سمت، بی تا؛
- ۷- خدمتی، ابو الطالب، **سیره حضرت علی علیه السلام در مبارزه با فساد اداری روش شناسی علوم انسانی**، قم: دارالکتب العلمیه، ۱۳۸۴؛
- ۸- **نظارت و بازرسی اسلامی فصلنامه معرفت**، قم: دارالکتب العلمیه، بی تا؛
- ۹- **مدیریت در اسلام**، تهران: ناشر حوزه و دانشگاه، ۱۳۹۸؛
- ۱۰- خلعتبری، حسام الدین، **آفات مدیریت از منظر قرآن و نهج البلاغه**، قم: مرعشی، ۱۳۸۹؛
- ۱۱- دهخدا، علی اکبر، **لغت نامه دهخدا**، تهران: دارالکتب الاسلامیه، بی تا؛
- ۱۲- دلشاد تهرانی، مصطفی، **حکومت حکمت**، تهران: انتشارات خانه اندیشه جوان، ۱۳۷۷؛
- ۱۳- دری نجف آبادی، قربانعلی، **مبارزه با فساد در حکومت علوی**، تهران: صدرا، بی تا؛

- ۱۴- رحیمی، محمد رضا، *نهادینه سازی وجدان کاری با رویکرد اسلامی*، تهران: صدرا، بی تا؛
- ۱۵- ذاکری، علی اکبر، *سیمای کارگزاران علی بن ابی طالب*، قم: مؤسسه بوستان کتاب، ۱۳۷۸؛
- ۱۶- شریف الرضی، محمد بن حسین، *خصائص الائمه علیهم السلام*، مشهد: آستان قدس رضوی، ۱۴۰۶ق؛
- ۱۷- شهیدی فر، فریبا، *حفیظ الله فولادی، عوامل خیانت به حاکمان اسلامی از دیدگاه امام علی (ع)*، تهران: سمت، بی تا؛
- ۱۸- شریفی، محمد، *آسیب شناسی اخلاقی کارگزاران حکومت دینی در نهج البلاغه*، قم: دارالکتب العلمیه، بی تا؛
- ۱۹- شاه آبادی، ابوالفضل، *جامه بزرگی آمنه*، تهران: صدرا، ۱۳۹۲؛
- ۲۰- شیخی، محمد حسین، *عوامل موثر بر سلامت نظام اداری و رشد*، قم: هجرت، بی تا؛
- ۲۱- طباطبایی، روح الله، *بررسی کنش و واکنش امام علی (ع) مجموعه مقالات دین همایش ملی نهج البلاغه*، ۱۳۸۸؛
- ۲۲- فراهیدی، خلیل بن احمد، *العین*، قم: نشر هجرت، بی تا؛
- ۲۳- محمدی ری شهری، محمد، *اصلاحات علوی، کتاب نقد*، تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۷۹؛
- ۲۴- مؤمنی، فرشاد؛ دانش جعفری، داوود، *عملکرد از منظر فساد مالی مجموعه مصاحبه فساد مالی در حاکمیت*، تهران: مؤسسه فرهنگی خانه خرد، ۱۳۸۰؛
- ۲۵- مجلسی، محمد باقر، *بحار الانوار*، ج ۲، چاپ اول، قم: داراحیاء التراث العربی، ۱۴۰۳ق؛
- ۲۶- نراقی، محمد مهدی، *جامع السعادت*، بیروت: اعلمی، بی تا؛
- ۲۷- نساجی، جعفر، *آسیب شناسی بصیرت کارگزاران از منظر امام علی (ع)*، قم: مرعشی، بی تا.